

СЕКЦІЯ 4 ВІКОВА ТА ПЕДАГОГІЧНА ПСИХОЛОГІЯ

ВПЛИВ СІМЕЙНОГО ВИХОВАННЯ НА ФОРМУВАННЯ ПАТОХАРАКТЕРОЛОГІЧНИХ РИС У ДИТЯЧОМУ ТА ПІДЛІТКОВОМУ ВІЦІ INFLUENCE OF FAMILY EDUCATION ON THE FORMATION OF PATHOCHARACTERISTIC TRAITS IN CHILDHOOD AND ADOLESCENT AGE

Стаття присвячена теоретичному аналізу проблеми впливу сімейного виховання на формування патохарактерологічних рис у дитячому та підлітковому віці. Показано визначальну роль батьків і значущих дорослих на формування характеру дитини. Розкрито показники формування гармонійного характеру, як-от: моральна доброчесність, єдність характеру, врівноваженість, сила волі. Розвиток гармонійного характеру є результатом ефективного виховання й особистого самовдосконалення. Показано, що патохарактерологічний розвиток є результатом психогенного формування характеру й особистості внаслідок психологічних травм або неправильного виховання, під впливом негативних соціально-психологічних чинників. Розвиток невротичного характеру залежить від системи виховання: за належного стилю виховання моральні здібності дитини та вплив родинних чинників гармонійно злагоджуються; у разі неправильної системи виховання, моральні відхилення вихователя можуть стати стимулом для утримання невротичної дійсності. Розглянуто такі варіанти патохарактерологічного розвитку особистості, як психопатії (аномалії характеру, що проявляються у формуванні патологічних рис характеру та порушеннях в емоційній і вольовій сферах), акцентуації (межові варіанти норми як результат підсилення окремих рис характеру), агресивність (стійкий набір особистісних якостей, який сприяє збігу потреби та цілі насильницької поведінки). Виділено чинники формування патохарактерологічних рис у молодшому шкільному та підлітковому віці (чинники виховання, перешкоди в діяльності, когнітивна криза, дисгармонія у формуванні Я-образу, несформованість мотиваційної сфери). Проаналізовано параметри виховних впливів, що сприяють формуванню патохарактерологічних рис у дитячому та підлітковому віці. Встановлено, що на процес формування патохарактерологічних рис дитини впливають такі аспекти, як відсутність тепла та ласки з боку батьків, поблажливе ставлення до патохарактерологічних проявів поведінки, а також індиферентність і незацікавленість батьків у вихованні дитини.

Ключові слова: патохарактерологічні риси, акцентуації, психопатія, агресивність, гармонійний характер, сімейне виховання.

The article is devoted to the theoretical analysis of the problem of the influence of family education on the formation of patho-characteristic traits in childhood and adolescence. The determining role of parents and significant adults in the formation of a child's character has been shown. The indicators of the formation of a harmonious character have been revealed: moral integrity, unity of character, balance, willpower. The development of a harmonious character arises as a result of the effective upbringing and personal self-improvement. It has been shown that patho-characteristic development is the result of psychogenic formation of character and personality, which occurs as a result of psychological traumas or improper upbringing under the influence of negative socio-psychological factors. The development of a neurotic character depends on the upbringing system: with the proper upbringing style, the child's moral abilities and the influence of family factors adjust harmoniously; in the case of an incorrect education system, moral deviations of the educator can become an incentive to maintain neurotic reality. Such variants of patho-characterological development of the personality as psychopathy (character anomalies manifested in the formation of pathological character traits and disorders in the emotional and volitional spheres), accentuation (borderline variants of the norm as a result of the strengthening of certain character traits), aggressiveness (a stable set of personal qualities that contributes to the coincidence of the need and the goal of violent behavior). The factors of the formation of patho-characteristic traits in elementary school and adolescence have been highlighted (educational factors, obstacles in activities, cognitive crisis, disharmony in the formation of self-image, lack of formation of the motivational sphere). The parameters of educational influences contributing to the formation of patho-characteristic traits in childhood and adolescence have been analyzed. It has been established that the process of the formation of patho-characteristic features of a child is influenced by such aspects as the lack of warmth and affection from parents, a condescending attitude to patho-characteristic manifestations of behavior, as well as the indifference and lack of interest of parents in raising a child.

Key words: patho-characteristic traits, accentuations, psychopathy, aggressiveness, harmonious character, family education.

УДК 159.923
DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5208.2024.59.10>

Бондаренко Н.П.
к.психол.н.,
доцент кафедри психології
Дніпровська академія
неперервної освіти

Жумар Д.М.
студентка групи ПС-22-1м
Дніпровська академія
неперервної освіти

Актуальність дослідження зумовлена глобальними трансформаціями в нашому суспільстві, що впливають на всі аспекти життєдіяльності людини. Економічні, політичні та соціальні

зміни сприяють демократизації та збільшенню свободи особистості в суспільстві, але водночас призводять до зростання конфліктів, агресії, насильства та напруженості між людьми.

Ця динаміка стосується й сімейного оточення, де батьки, які використовують неефективні методи виховання, транслиують свої негативні емоції на дітей. Така поведінка може спричинити формування патологічних рис характеру, які згодом можуть перетворитися на життєвий стиль особистості. У загальному розумінні, від взаємин у сім'ї залежить нервово-психічне та моральне здоров'я дитини як особистості, що перебуває на стадії становлення.

Беручи до уваги вищесказане, проблема взаємозв'язку стилів сімейного виховання з формуванням патологічних рис характеру в дітей стає надзвичайно актуальною. Уміння ефективно врегульовувати конфлікти, навички встановлення контактів з однолітками та здатність долати навчальні труднощі у школі є ключовими чинниками розвитку особистості дитини. Упущення під час формування характеру в ранньому дитячому віці може призвести до появи асоціальних і патологічних тенденцій у підлітковому віці.

У психології проблема патохарактерологічного розвитку особистості досліджувалась у працях зарубіжних (Г. Крайг, Е. Кречмер, Л. Леонгард, К. Хорні, Е. Фром) і українських (О. Бовть, Г. Кожина, М. Кононова, Н. Павлик, Н. Пахомова, В. Шебанова й інші) учених. Науковцями вивчалися прояви патохарактерологічних рис на різних етапах онтогенезу, зокрема в осіб підліткового та юнацького віку. Водночас аналіз наукової літератури із зазначеної проблематики виявив дефіцит досліджень щодо формування патохарактерологічних рис у дітей у контексті сімейного виховання.

Мета статті – представити результати теоретичного аналізу проблеми впливу сімейного виховання на формування патохарактерологічних рис у дитячому та підлітковому віці.

Виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням здобутих наукових результатів. У процесі індивідуального розвитку кожна особа формує типові для неї стереотипи реагування та поведінкові реакції, що сприяють її адаптації до соціального оточення та встановленню соціальних зв'язків. Характер (від грец. *Charakter* – ознака, прикмета, печатка) являє собою індивідуальну комбінацію різних особистісних властивостей, які відображають ставлення людини до реальності та проявляються в її діях, поведінці та ситуаціях вибору. Характер є своєрідним синтезом різних психічних характеристик особистості, що формується внаслідок взаємодії людини з навколишнім світом протягом її життя.

У своїй роботі Н. Павлик [4] стверджує, що звичка виявляти своє ставлення має визначальний вплив на формування так званого набору характерологічних рис. Авторка визначає три основні блоки характеру:

- ставлення до себе (зокрема, скромність, самокритичність, гідність, самоповагу, а також їх протилежності, як-от егоцентризм тощо);
- ставлення до інших людей (зокрема, альтруїзм, чуйність, довіру, повагу або протилежні риси, як-от замкнутість, агресивність тощо);
- ставлення до праці або навчання (зокрема, сумлінність, відповідальність чи протилежні риси, як-от безвідповідальність, пасивність тощо).

Згідно з позицією вітчизняного дослідника Р. Павелківа [3], характер формується протягом усього життя особи, однак початкові зародки та перші вияви характеру варто шукати в ранньому дитинстві. Основну роль у формуванні та розвитку характеру дитини відіграє спілкування з іншими людьми. Перші звички та моделі поведінки формуються завдяки механізму наслідування: дитина спостерігає за своїми близькими та набуває навички через емоційне підкріплення. Сензитивними періодами для становлення характеру Р. Павелків вважає вік від 2 до 10 років. Ключовим для формування характеру дитини є спосіб взаємодії дорослих одне з одним і з дитиною. Особливе значення має спілкування батьків, зокрема матері, з дитиною. Те, як батьки поводяться зі своєю дитиною, із часом стає моделлю для її власної поведінки в майбутньому, коли вона сама буде виховувати своїх дітей і буде мати власну родину. Перші риси, що формуються в характері дитини, – доброта, товариськість, чутливість, а також протилежні їм якості – егоїзм, безжалісність, байдужість до інших людей [3].

Загалом, поведінка дитини базується на прикладі батьків (або інших близьких осіб), які становлять основу вікових новоутворень, усіх дій, учинків та поведінки дитини. Тому важливо, щоб близькі люди акцентували увагу на розвитку тих характерологічних якостей, які відповідають новим стадіям розвитку психіки дитини у визначений момент часу.

Показниками гармонійного характеру виступають якісні характеристики, що відображають рівень злагодженості системи особистісних рис: моральна доброчесність, єдність характеру (внутрішня узгодженість особистості, взаємодія з оточенням і відповідність зовнішньому середовищу), урівноваженість та сила волі. Ці характеристики перебувають у складних, іноді суперечливих взаємозв'язках [5].

Розвиток гармонійного характеру є результатом ефективного виховання й особистого самовдосконалення. Водночас, як відзначає Н. Павлик, «становлення особистості не завжди має розвивальний характер і може набувати патохарактерологічної форми. У разі порушення процесу конструктивного становлення характеру у зв'язку з окремими чинниками відбувається формування особистісних

дисгармоній. Отже, до контексту аналізу проблеми вводиться поняття «патохарактерологічний розвиток», що призводить до формування дисгармонійної особистості» [4, с. 47].

Патохарактерологічний розвиток є результатом психогенного формування характеру й особистості внаслідок психологічних травм або неправильного виховання, під впливом негативних соціально-психологічних чинників. У процесі закріплення вад характеру згодом формується їх комбінація, відома як патохарактерологічний синдром. Наприклад, атмосфера надмірного потурання примхам і виконання всіх бажань дитини сприяє формуванню невротичних рис істеричної особистості (як-от егоцентризм, вибуховість). У свою чергу, гіперопіка сприяє розвитку підвищеної сором'язливості та вразливості [6].

Результатом одного з варіантів патохарактерологічного розвитку може стати психопатія – аномалія характеру, яка проявляється в неспівмірному розвитку особистості, формуванні патологічних рис характеру та порушеннях в емоційній і вольовій сферах, що може призводити до соціальних і адаптаційних труднощів.

Психологічні викривлення, які спостерігаються за психопатій, можуть бути або вродженими, або набутими та закріпленими протягом виховання або життя. Німецький психіатр і патопсихолог К. Schneider [14] пов'язував поняття «психопатія» з поняттям «страждання», оскільки сама особа та її оточення страждають від дисгармонії в її характері. Показником патохарактерологічного розвитку особистості є дефект моральної сфери. Ознаками психопатії є їхня повнота, відносна стабільність патологічних рис характеру, а також виразність цих рис настільки, що це порушує соціальну адаптацію.

У відомих класифікаціях психічних захворювань визначаються чинники, що сприяють розвитку дисгармоній характеру: порушення морально-вольової сфери (нечутливість до моральних аспектів, низький рівень саморегуляції, відсутність відповідальності та стійкості інтересів, слабка розвиненість моральних почуттів – співчуття, турботи тощо) і емоційної сфери. Такі особливості впливають на соціалізацію особистості та встановлення соціальних відносин [1; 5].

На думку Н. Павлик, «основою характерологічних дисгармоній є деякий тип розладу особистості, що буває як уродженим, так і набутим. За психічного захворювання особистість проходить низку етапів – від дисгармонії, декоординації її структурних частин (акцентуація, невроз) до їх розпаду, дезінтеграції, деградації (психоз). Тобто невротичний характер має перекручування у своїй структурі, які перешкоджають повноцінній соціалізації особистості» [4, с. 49].

Розмаїття характерологічних рис виявляється не лише в їхній якісній різноманітності, але й у кількісному аспекті. Негативні впливи зовнішніх чинників і умов, у яких зростає дитина, можуть спричинити відхилення в розвитку її особистості, зокрема появу акцентуації характеру, які, будучи межами норми, за деяких умов можуть перетворитися на патологічні. Наявність акцентуації характеру передбачає підвищену чутливість особи до чинників стресу, водночас ця чутливість може бути стійкою порівняно з іншими аспектами життя. Акцентуація характеру найбільш виразно проявляється під час підліткового періоду, коли відбувається активна гормональна перебудова організму, та поступово зменшується у процесі дорослішання. Однак деякі акцентуації можуть проявлятися ще на ранніх етапах життя. Варіантом патохарактерологічного розвитку особистості також є агресивність [9].

Розвиток невротичного характеру залежить від системи виховання: за належного стилю виховання моральні здібності дитини та вплив родинних чинників гармонійно злагоджуються. У разі ж неправильної системи виховання моральні відхилення вихователя можуть стати стимулом для утримання невротичної дійсності.

Серед психологічних чинників формування патохарактерологічних рис у молодшому шкільному та підлітковому віці науковці [5; 7; 8] виділяють нижчезазначені.

Чинники виховання. Розвиток окремих особистісних акцентуацій і негативних тенденцій у поведінці дітей часто спричинений ситуаціями безконтрольності або домінуванням дорослих, надмірністю вимог і очікувань щодо дитини, страхом втрати, дефіцитом тепла та любові з боку батьків, застосуванням жорстких методів виховання та покарання, відсутністю інтересу до потреб дітей і загальною байдужістю до них.

Перешкоди в діяльності. Деякі ознаки особистісних акцентуацій дитини стають видимими, коли вони стикаються з перешкодами в реалізації особистих потреб. Використання авторитарного стилю спілкування у школі, застосування методів примусу під час навчання є неприпустимими, оскільки можуть призвести до конфліктних ситуацій і різних форм дезадаптивної поведінки, як-от ігнорування або незнання соціальних норм.

Когнітивна криза. Розширення сфери діяльності та взаємодії підлітка з оточенням часто перевищує його психологічну компетентність, що може призвести до зовнішніх і внутрішніх бар'єрів у діяльності та спілкуванні, спричиняти психологічні стреси. Важливим аспектом запобігання розвитку особистісних акцентуацій у підлітків є їхня психологічна освіта, зокрема і вивчення пси-

хології особистості, пізнавальних процесів і навичок спілкування.

Дисгармонія у формуванні Я-образу. Цей чинник охоплює надмірні або суперечливі уявлення про себе, а також некоректну самооцінку та надмірність вимог до себе.

Несформованість мотиваційної сфери: відсутність стійких інтересів і цілей, неспроможність адекватно задовольняти актуальні потреби тощо.

Розглянемо параметри виховних впливів, що сприяють формуванню патохарактерологічних рис у дитячому та підлітковому віці. Американськими дослідниками R. Sears, E. Massoby, H. Levin [15] вивчалися особливості сімейного виховання з погляду ставлення батьків до поведінки своєї дитини та методів, які вони використовують для покарання. Ці вчені встановили два чинники виховання в родині, які впливають на формування агресивності в дітей. Перший чинник – це поблажливість, що означає готовність батьків прощати вчинки. Другий чинник – це строгість покарання за агресивну поведінку дитини. Дослідження показало, що найбільш агресивні діти зростали в сім'ях, де батьки не висловлювали свого негативного ставлення до агресії наперед, але суворо карали за порушення. Тоді як батьки менш агресивних дітей передбачали неприпустимість агресії та не схильні до суворого покарання за минулі вчинки.

За результатами дослідження A. Bandura, R. Walters [10] було встановлено, що виховна практика батьків з агресивними дітьми має своєрідну особливість: непослідовність у встановленні вимог. Вони стимулюють агресію поза домом, але застосовують суворі покарання за виявлену агресію вдома. Інакше кажучи, батьки самі підтримують агресивну поведінку власних дітей. Матері агресивних хлопчиків менше настійливі в установленні правил, відносно легковажно ставляться до порушень синів. Це дослідження показує, що відчуття невинуватості потреби в залежності від батьків спричиняє появу в дітей ворожості та недовіри, які поширюються на інших дорослих і однолітків, що ускладнює процес соціалізації.

У своїх дослідженнях G. Patterson [13] вивчав такі аспекти сімейного виховання: рівень контролю (ступінь уваги, що приділяється дітям) і послідовність (постійність у застосуванні методів дисципліни). Дослідник встановив, що слабкий або відсутній контроль із боку батьків нерідко пов'язаний з асоціальними й акцентованими рисами характеру дітей.

D. Olweus [12] виявив кореляцію між поведінкою дитини та поведінкою батьків. Дослідником було встановлено, що існує відношення між негативним ставленням матері до дитини,

застосуванням суворих покарань і поблажливістю до її агресивних проявів. Згідно з даними науковця, найбільший вплив на агресивність дитини спостерігається тоді, коли мати виявляє негативне або байдуже ставлення до дитини і водночас проявляє поблажливість до її агресивних дій.

Розглянемо вплив сімейного виховання на такі прояви патохарактерологічних рис, як тривожність і страх. Основним джерелом тривоги для дітей дошкільного та молодшого шкільного віку є їхня сім'я. У підлітковому віці її роль поступово зменшується, оскільки на передній план виходять однолітки та старші друзі. Проте саме в дошкільному та молодшому шкільному віці тип виховання в родині має вирішальне значення для впливу на психіку дитини. Рівень тривожності та самооцінки дитини може бути ключовим особистісним чинником, що сприяє формуванню патохарактерологічних рис характеру [16]. Існує велика ймовірність того, що дитина, яка виховується в середовищі, де домінує тип гіперопіки й авторитаризму, буде тривожною. Виховання за типом гіперопіки може супроводжуватися симбіотичними відносинами дитини з одним із батьків. Завдяки тісному емоційному зв'язку з дитиною мати або батько можуть передавати свої страхи дитині, що сприяє формуванню тривожності [2; 8].

Збільшення тривожності в дитини може бути наслідком високих вимог, що ставляться вихователями, які можуть перевищувати її реальні можливості. Це може призвести до створення ситуації постійної невдачі для дитини, коли вона не може відповісти на вимоги. Інший чинник, який сприяє збільшенню тривожності, – це часті докори, які викликають в дитини почуття провини. Суворе ставлення батьків також може сприяти появі страхів і тривоги. Постійні страхи можуть збільшувати рівень тривожності, це може призвести до розвитку невротичних рис, які виникають через відсутність любові. У результаті дитина може почати відчувати невпевненість у собі, бути нерішучою та залежною. Невпевнена та тривожна дитина завжди може бути недовірливою, очікувати нападу від інших, що може призвести до розвитку психологічних захисних реакцій у вигляді патохарактерологічної або асоціальної поведінки [6; 7].

Значущі дорослі та соціальна обстановка, у якій перебуває дитина дошкільного та молодшого шкільного віку, впливають на формування її характеру та поведінкових реакцій. Відповідно до конкретних підходів до виховання в родині, коли дитина зазнає негативних емоцій, це може призводити до формування завищеної, заниженої або суперечливої та нестабільної самооцінки. Будучи важливою складовою частиною цілісної самосвідомості особистості, самооцінка є необхідною умо-

вою гармонійних взаємин людини із собою та з іншими. Важливу роль у формуванні самооцінки відіграє спілкування дитини з дорослими. Спочатку дитина сприймає оцінку себе від батьків. Поступово діти починають оцінювати свої вчинки та вчинки однолітків, порівнювати себе з іншими, зокрема за їхнім зовнішнім виглядом, поведінкою, особистісними якостями та станами. На ранніх етапах онтогенезу діти часто мають завищену самооцінку; занижена самооцінка може бути наслідком постійних зауважень, осуду або критики з боку батьків або інших важливих дорослих. Зокрема, ставлення до себе як до слабкої або неумілої особи сприяє підвищенню рівня тривожності, відчуття невпевненості та недооцінки власної особистості. Це може призвести до того, що дитина стане замкнутою, неохоче спілкуватиметься або, навпаки, надто активною, нав'язливою й озлобленою. Відсутність здорових і доброзичливих стосунків сприяє зростанню ворожості, образливості та формуванню почуття неповноцінності та проявам патохарактерологічної поведінки [3; 9; 11].

Отже, серед чинників формування патохарактерологічних рис у дитячому та підлітковому віці важливе місце відводиться сім'ї, що є першою соціальною групою, з якою взаємодіє індивід. На процес формування патохарактерологічних рис дитини впливають такі аспекти, як відсутність тепла та ласки з боку батьків, поблажливе ставлення до патохарактерологічних проявів поведінки, а також індіферентність і незацікавленість батьків у вихованні дитини.

Висновки із проведеного дослідження та перспективи подальших наукових пошуків у цьому напрямі. У статті представлено результати теоретичного аналізу проблеми впливу сімейного виховання на формування патохарактерологічних рис у дитячому та підлітковому віці. Розкрито показники формування гармонійного характеру. Показано, що патохарактерологічний розвиток є результатом психогенного формування характеру й особистості, що виникає внаслідок психологічних травм або неправильного виховання під впливом негативних соціально-психологічних чинників. Розглянуто такі варіанти патохарактерологічного розвитку особистості, як психопатії, акцентуації, агресивність. Виділено чинники формування патохарактерологічних рис у молодшому шкільному та підлітковому віці (чинники виховання, перешкоди в діяльності, когнітивна криза, дисгармонія у формуванні Я-образу, несформованість мотиваційної сфери). Проаналізовано параметри виховних впливів, що сприяють формуванню патохарактерологічних рис у дитячому та підлітковому віці. Зроблено висновок про те, що на процес формування патохарактеро-

логічних рис дитини впливають такі аспекти, як відсутність тепла та ласки з боку батьків, поблажливе ставлення до патохарактерологічних проявів поведінки, а також індіферентність і незацікавленість батьків у вихованні дитини.

Перспективним розвитком наукової проблематики вважаємо емпіричне дослідження впливу стилю сімейного виховання на формування патохарактерологічних рис дитини дошкільного та молодшого шкільного віку.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Кобильченко В., Омельченко І. Закономірності психічного розвитку в онтогенезі й дизонтогенезі: медичний та психологічний аспекти. *Особлива дитина: навчання і виховання* : науковий, навчальний, інформаційний журнал. 2021. № 2. С. 7–19.
2. Левицька Л. Корекція невротичних розладів у підлітковому віці. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Серія «Психологія». 2023. № 1. С. 5–8. <https://doi.org/10.32782/psyvisnyk/2023.1.1>.
3. Павелків В. Психологічні особливості та детермінанти морального розвитку особистості у дитячому віці. *Інноватика у вихованні*. 2018. Т. 1. № 7. С. 6–17.
4. Павлик Н. Невротичний характер як фактор порушення соціалізації особистості в юнацькому віці. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка*. Серія «Психологія. Педагогіка. Соціальна робота». 2013. Вип. 1. С. 47–51.
5. Павлик Н. Психологія гармонізації характеру в юнацькому віці : монографія. Київ : Логос, 2015. 383 с.
6. Психіатрія дитячого та підліткового віку / Г. Кожина та ін. Харків, 2013. 259 с.
7. Савчин М., Василенко Л. Вікова психологія. 3-тє вид., перероб., доп. Київ : ВЦ «Академія», 2017. 384 с.
8. Чайковський Р. Вплив сімейного виховання на розвиток характеру підлітка. *Молодий вчений*. 2020. № 12 (88). С. 302–305. <https://doi.org/10.32839/2304-5809/2020-12-88-59>.
9. Шевченко Н., Тищенко К. Дослідження впливу типу сімейного виховання на прояви агресивності у дітей дошкільного віку. *Scientific collection "interconf" (38) : with the Proceedings of the 1 International Scientific and Practical Conference "Science, Education, Innovation: Topical Issues and Modern Aspects"*, Tallinn, Estonia, December 16–18, 2020. Tallinn, Estonia : Uhingu Teadus juhatus, 2020. С. 510–519.
10. Bandura A., Walters R.H. *Adolescent Aggression: A Study of the Influence of Child-training Practices and Family Interrelationships*. New York : Ronald Press Company, 1959. 475 p.
11. Boseovski J.J., Lapan C. Traits or circumstances? Children's explanations of positive and negative behavioral outcomes. *Cognitive Development*. 2021. Vol. 58. <https://doi.org/10.1016/j.cogdev.2021.101019>.
12. Development of Antisocial and Prosocial Behavior: Research, Theories, and Issues / D. Olweus et al. New York : Academic Press, 1986. 432 p. [https://doi.org/10.1002/1098-2337\(1988\)14:3<225::AID-AB2480140308>3.0.CO;2-B](https://doi.org/10.1002/1098-2337(1988)14:3<225::AID-AB2480140308>3.0.CO;2-B).

13. Patterson G.R. The aggressive child : victim and architect of a coercive system. *Behavior modification and families*. New York, 1976. 210 p.

14. Schneider K. *Clinical psychopathology* / Trans. by M.W. Hamilton. 5'th ed. New York : Grune & Stratton, 1959. 173 p.

15. *Patterns of Child Rearing* / R. Sears et al. New York : Harper & Row, 1957. 340 p.

16. Shiner R.L., & Tackett J.L. Personality disorders in children and adolescents. *Child psychopathology* / E.J. Mash & R.A. Barkley (Eds.). 3'rd ed. The Guilford Press, 2014. P. 848–896.